

Bij ons in Auschwitz compact

Bij ons in Auschwitz compact

Getuigenissen

Samengesteld en ingeleid
door Arnon Grunberg

Amsterdam · Antwerpen
Em. Querido's Uitgeverij BV

2023

Bij ons in Auschwitz compact is samengesteld uit
Bij ons in Auschwitz (2020).

Copyright © 2023 Samenstelling en inleiding Arnon Grunberg
Voor overname kunt u zich wenden tot Em. Querido's Uitgeverij BV,
Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan
hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig
recht, wordt verzocht contact op te nemen met Em. Querido's
Uitgeverij BV, Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam.

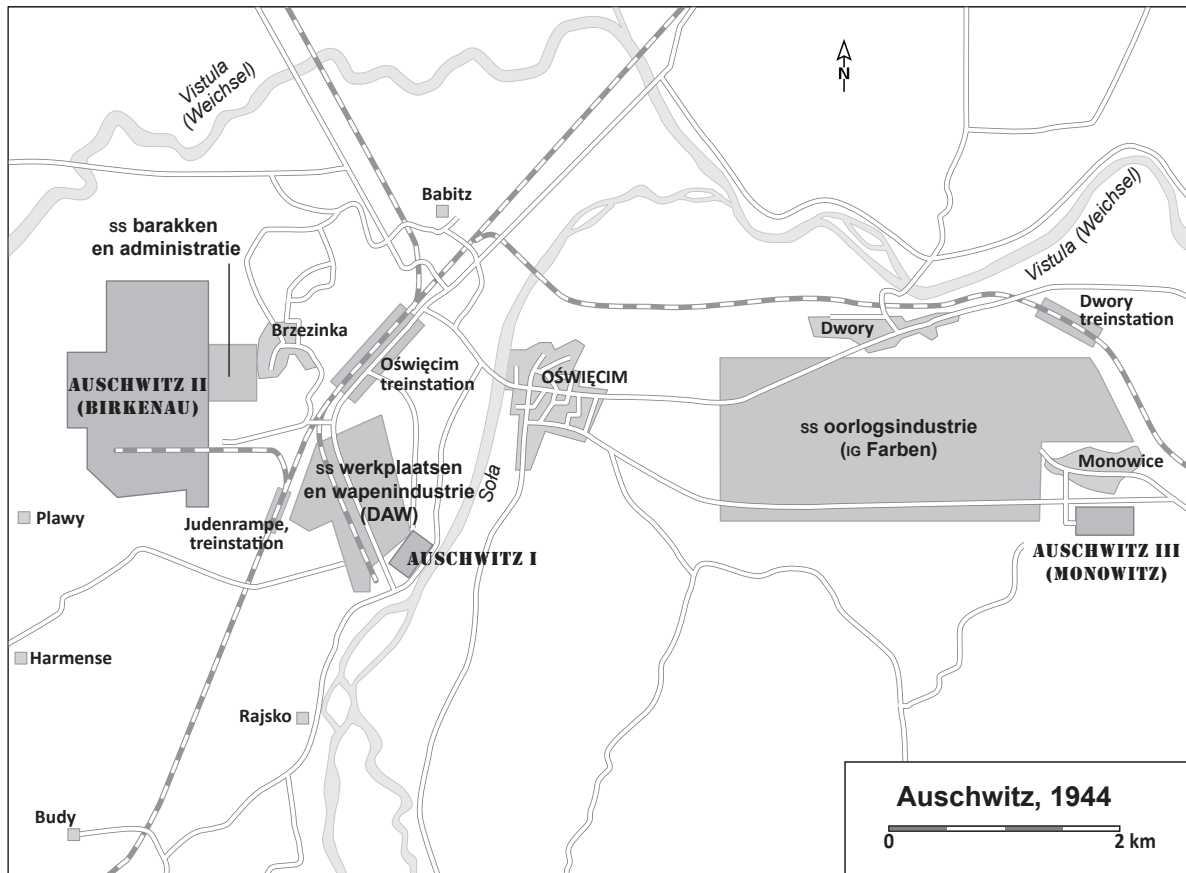
Omslag Nanja Toebak
Foto auteur Merlijn Doomernik
Plattegrond Yde Bouma

ISBN 978 90 214 8737 3 / NUR 320
www.querido.nl
www.arnongrunberg.com

Inhoud

De neerslag van Auschwitz. Een inleiding – <i>Arnon Grunberg</i>	9
Hierheen naar het gas, dames en heren – <i>Tadeusz Borowski</i>	29
Liever werken dan een kinderleventje – <i>Imre Kertész</i>	43
Familien-Wiedervereinigung – <i>Hannelore Grünberg-Klein</i>	54
De gedaanteverwisseling die ons wachtte – <i>Primo Levi</i>	62
Oog in oog met de Engel des Doods – <i>Elie Wiesel</i>	66
Het water in het douchelokaal moet vandaag wel erg heet zijn – <i>Filip Müller</i>	73
Bij ons in Auschwitz... – <i>Tadeusz Borowski</i>	78
Hoe dan ook – <i>Wiesław Kielar</i>	84
Lijkendragers! – <i>Wiesław Kielar</i>	88
Haar lieve glimlach – <i>Wiesław Kielar</i>	92
Een sigaret – <i>Wiesław Kielar</i>	97
De verlorenen en de geredden – <i>Primo Levi</i>	101
De laatste wedstrijd – <i>Paul Steinberg</i>	106
Platonische liefde – <i>Wiesław Kielar</i>	113
Staanbunker – <i>Wiesław Kielar</i>	115
Zigeunerkamp – <i>Wiesław Kielar</i>	121
De voltrekking – <i>Paul Steinberg</i>	124
Mala – <i>Wiesław Kielar</i>	130
De laatste – <i>Primo Levi</i>	135
De klap in het gezicht – <i>Paul Steinberg</i>	138
De man met het pakje – <i>Tadeusz Borowski</i>	142
De grijze laag – <i>Primo Levi</i>	147

Een zwak voor vrouwen – <i>Wiesław Kielar</i>	159
Een brede trouwring – <i>Wiesław Kielar</i>	165
De mens verschilt van het dier doordat hij in God gelooft – <i>Filip Müller</i>	170
Dochtertje – <i>Filip Müller</i>	176
Wat is er in hemelsnaam in u gevaren? – <i>Filip Müller</i>	180
Het lijk van de danseres – <i>Filip Müller</i>	186
Hoelang jij leeft en wanneer je crepeert, dat beslissen wij – <i>Filip Müller</i>	191
Stemmen en geluiden – <i>Filip Müller</i>	196
Het handschrift van – <i>Zelman Lewental</i>	205
Deze nacht – <i>Filip Müller</i>	207
Het zwijgen – <i>Tadeusz Borowski</i>	210
De dooi – <i>Primo Levi</i>	213
Het Grote Kamp – <i>Primo Levi</i>	216
Terugblik – <i>Paul Steinberg</i>	219
Schande: ik leef nog – <i>M.S. Arnoni</i>	227
Verklarende woordenlijst	235
Beknopte kampbiografieën	236
Bibliografie	238

Plattegrond Auschwitz

De neerslag van Auschwitz

Een inleiding

1) DE KINDEREN EN HET VERLEDEN

In 2020 verscheen de bloemlezing *Bij ons in Auschwitz*, een door mij geselecteerde verzameling van teksten geschreven door mensen die het kamp Auschwitz als gevangene, als slachtoffer, hadden beleefd, oftewel de zogenoemde morele getuigen. Sommige van de teksten waren in het kamp zelf geschreven door gevangenen die daar vervolgens zijn vermoord. Hun teksten, of op zijn minst een deel daarvan, overleefden, zij niet. Enkele gevangenen begroeven teksten in de as die ze uit de verbrandingsovens moesten halen. Het kan goed zijn dat in de as van Auschwitz nog meer geschriften verstopt liggen, maar om allerlei redenen wordt daar momenteel niet naar gezocht.

Op 27 januari 1945 werd het kamp bevrijd door het Rode Leger, het door Trotski opgezette leger van de Sovjet-Unie, op die 27ste januari 1945 ‘bereikten eenheden van het achten-twintigste en honderdzesde Legerkorps van het Oekraïense Front de Auschwitz-kampen’, schrijven Robert Jan van Pelt en Debórah Dwork in hun voortreffelijke monografie *Auschwitz – stad, fabriek, vernietigingskamp*. In 2020 werd de 75-jarige bevrijding van dat kamp herdacht. De vraag blijft of de

herdenking van de bevrijding van hen die op dat moment in Auschwitz gevangen werden gehouden onomwonden een viering mag worden genoemd. Zo schrijft M.S. Arnoni, van wie een tekst in deze bundel is opgenomen:

Toen mijn eigen vader hongeroedeem kreeg en voor mijn ogen langzaam aan het sterven was, wat wilde ik toen liever? Dat hij bleef leven of dat ik te eten had? Erger nog. Inderdaad wist ik op zijn laatst kort na mijn aankomst in Auschwitz-Birkenau precies wat er gebeurde. Ik rook de geroosterde lichamen en zag voortdurend de vlammen. Ik wist dat mijn moeders keel was dichtgeknepen door het gas en dat haar lichaam brandde of gebrand had. Wat was mijn reactie? Ik zal het zeggen, zonder omwegen: ik stopte ieder stukje eten waar ik de hand op kon leggen in mijn mond en deed mijn best om niet de aandacht te trekken van een s's'er of een kapo.

Over de schuldgevoelens van de slachtoffers die overleefden is veel geschreven, een last die zoveel zwaarder is dan die van de daders, bij wie elk gevoel van schuld vaak lijkt te ontbreken. Anders is dat bij de kinderen van oorlogsmisdadigers, die soms, maar zeker niet altijd, enorm lijden onder de wandaden van hun ouders. Ik ben weleens overvallen door de behoefte om deze kinderen te troosten, een merkwaardige behoefte, die me soms als ik de slaap niet kan vatten veront-rust. Ik beseft dat de trooster ook een machtspositie inneemt. Is mijn behoefte om mijn hand op het voorhoofd van de kinderen van daders te leggen een onbewuste vorm van wraak? Dit is niet de plek om dat uit te zoeken, dat zal ik elders doen. Hier wil ik slechts duidelijk maken dat de fall-out van Auschwitz groot is, zoals Van Pelt en Dwork benadrukken, de as is over de hele wereld neergedaald. Je zou kunnen zeggen: die

as daalt nog altijd neer. Termen als ‘intergenerationeel trauma’ doen geen recht aan die fall-out, dekken de geschiedenis toe, sluiten de geschiedenis af, maken van het leed een taart waarvan iedereen recht heeft op een stukje.

Dit boek wil de geschiedenis openlaten, niet toedekken. De as die op onze hoofden valt is niet van ons, we moeten ons ertoe verhouden zonder dat we ons die as kunnen toe-eigenen. De directeur van het museum van Auschwitz (ja, Auschwitz is een museum geworden, een merkwaardig woord voor zo’n plek), Piotr M.A. Cywiński, keert zich tegen de ‘universalisering’ van Auschwitz. Het gaat, benadrukt hij, om een specifieke plek, een specifieke misdaad, gericht tegen specifieke mensen, specifieke volkeren, begaan door opnieuw specifieke mensen. Begrippen als ‘misdaden tegen de menselijkheid’, veralgemeniseringen in naam van een vroom humanisme, verduisteren het specifieke, nog afgezien van de vraag: wat is menselijkheid precies?

Tegelijkertijd beseft ook Cywiński dat de as van Auschwitz overall op deze wereld is neergedaald. Hoe je te verhouden tot deze immense wandaad zonder het specifieke karakter ervan weg te moffelen, dat is de dunne draad waar we overheen zouden moeten lopen.

Dit is *Bij ons in Auschwitz compact*. Compact, de naam zegt het al: de bloemlezing is gereduceerd, dit is het concentraat, zou de cynicus allicht zeggen. Maar deze plek van wreedheid en sadisme en de wil om te leven alsmede opofferingsgezindheid laten zich niet reduceren of concentreren, ook niet in compacte vorm. ‘Ieder van hen heeft beetje bij beetje zijn weg naar het onrecht gevonden,’ schrijven Van Pelt en Dwork over de daders. Beetje bij beetje, soms snel, soms minder snel. Maar het onrecht kwam uiteindelijk niet in veel verschillende tinten: beroving, vernedering en vernietiging. Sadisme en

bureaucratie. Medelijden hadden de daders, enkele uitzonderingen daargelaten, slechts met hun eigen volk, en ook dat niet altijd. *Bij ons in Auschwitz compact* biedt een snelweg naar dit onrecht, dat ook is gaan heten: *Endlösung*.

Telde de oorspronkelijke bloemlezing bijna vijfhonderd bladzijden, deze bloemlezing is teruggebracht tot ongeveer de helft. De indeling is min of meer gehandhaafd: eerst was er de aankomst, vervolgens de selectie, de plaatsing in het kamp, daarna het werk, vervolgens bevrijding, schuld, schaamte. Velen begrepen de omvang van de catastrofe pas na de bevrijding.

Uit deze indeling mag blijken dat de teksten van de ooggetuigen de realiteit ook enigszins vervalsen. De meeste Joden die in Auschwitz aankwamen zijn nog diezelfde dag vergast. Van hen zijn begrijpelijkerwijs geen getuigenissen uit dat kamp overgebleven. Misschien was dat ook wat Primo Levi ertoe verleidde te beweren dat de echte getuigen het kamp door de schoorsteen hebben verlaten.

Aan het begin van deze eeuw maakte ik een bloemlezing uit de Bijbel – voor mensen die geen tijd hadden de hele Bijbel te lezen. Zo is *Bij ons in Auschwitz compact* een bloemlezing voor mensen die geen tijd hebben uitgebreider over Auschwitz te lezen. Ik zeg dit zonder cynisme; tijd is schaars. Ik zou ook niet willen beweren dat wie de volledige bloemlezing of de volledige Bijbel doorneemt, zich de alwetendheid heeft eigen gemaakt.

Waarom zou je over dit concentratie- en vernietigingskamp moeten lezen als de tijd al zo schaars is? Is deze geschiedenis niet genoegzaam bekend?

Om met het laatste te beginnen: nee, het onderzoek is niet afgerond, nieuwe details komen nog boven, daarnaast is alle maar juist ook deze geschiedenis uiterst complex. Niemand,

op wat experts na misschien, zou kunnen beweren genoeg te weten over deze plek.

De Holocaustvermoedheid is inderdaad reëel. Dat komt enerzijds omdat de oorlog steeds meer van ons afglijdt, het ene verleden is levendiger dan het andere en de laatste ooggetuigen sterven nu eenmaal langzaam uit. Anderzijds omdat er zoiets als leedcompetitie bestaat, en bewust of onbewust speelt men op balbezit: alsof aandacht voor de vernietiging van de Europese Joden ten koste gaat van aandacht voor ander leed, andere catastrofes, andere bevolkingsgroepen.

Ik wil zo ver mogelijk van alle leedcompetitie vandaan blijven. Veel van de hier bijeengebrachte teksten werden geschreven door mensen die niets te verliezen hadden, waarmee ik bedoel: juist ook kampliteratuur is literatuur, stijl en vorm blijven essentieel, of zoals literatuurwetenschapper Sem Dresden het formuleerde: ‘Het blijkt dat met schrijven overal een keuze gemaakt en een perspectief aangebracht is, dat er geen feiten bestaan zonder interpretatie en geen waarheid of werkelijkheid zonder bewerking.’ Daar waar literatuur leedcompetitie is, houdt zij op literatuur te zijn en wordt zij iets anders, een middel tot een doel, propaganda.

Waar het om gaat is begrip en kennis. Het gaat erom de ervaring van het slachtoffer in Auschwitz zo dicht mogelijk te naderen, hoewel ik erop gewezen heb dat het perspectief van het slachtoffer misschien ook tot gemakzucht kan leiden. Identificatie met slachtoffers van wandaden uit het verleden verplicht tot weinig en geeft toch de aangename sensatie aan de goede kant van de geschiedenis te hebben gestaan. Veel moeilijker is het je te identificeren met slachtoffers uit het heden, omdat die identificatie wel tot iets verplicht en die verplichting ons – begrijpelijk overigens – niet licht valt.

En waarom over Auschwitz lezen als onze tijd zo schaars is? Anders gesteld: als wij ons iets moeten herinneren, waar-

om dan specifiek Auschwitz? Waarom zou de moord op de Europese Joden (en Auschwitz is het symbolische en ook reële centrum van die moord) uniek zijn? Over die vraag is twee keer een strijd tussen historici gevoerd, vooral in Duitsland. De eerste historikerstreit had plaats in de jaren tachtig, toen het vooral ging om de vraag of de misdaden van Hitler konden worden weggestreept tegen die van Stalin, of de misdaden van de Duitsers een antwoord waren op die van de bolsjewieken. In de tweede historikerstreit, die recenter woedde, ging het om de vraag in hoeverre de genocide van de nazi's een logisch vervolg was op de koloniale misdaden van Europa. Daarbij werd nadrukkelijk de herdenkingscultuur, het officiële herinneren, in Duitsland en andere landen onder de loep genomen. Want hoe verschillend die herdenkingsculturen ook zijn, er bestaan grote gemene delers. Deze debatten, deze strijd, raken aan de vraag wie wij in Europa willen zijn, welke taboes wij in stand willen houden en welke taboes wij willen slechten, oftewel: wie wij willen worden. Ik hoop dat deze strijd ook in Nederland gevoerd wordt. Ten dele gebeurt dat al, als het gaat om 4 mei bijvoorbeeld, de dag waarop in Nederland vooral de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog worden herdacht en waarbij het zwaartepunt steeds meer op de massamoord op de Joden, de Roma en de Sinti, en in veel mindere mate de geestes- en andere zieken, is komen te liggen. Ook omdat het vooral Duitse geestes- en andere zieken waren die zijn vermoord. Maar hoe 4 mei wordt herdacht, wie mag worden herdacht en wie niet, is al heel lang een bron van onrust en discussie.

Dat neemt niet weg dat ik meen dat het nazisme en deze massamoord uniek waren. Waarom uniek? Vanwege de omvang en ingezette middelen: de nazi's hebben het moorden geïndustrialiseerd, 'een uitzonderlijk moordcentrum met unieke mechanismen om te doden', schrijven Van Pelt en

Dwork over Auschwitz. Dat deze slachtpartij plaatsvond in het hart van Europa, dat meende verlicht te zijn, maakt de beschavingsbreuk des te dieper, en zou een ander argument voor de uniciteit kunnen zijn.

Vrijwel elke genocide is tevens infanticide: waar massamoord plaatsvindt, worden meestal ook kinderen vermoord. Bij de volkerenmoord in Rwanda in 1994 zijn bijvoorbeeld kinderen afgeslacht. Toch wil ik hier nog even ingaan op de kinderen in Auschwitz en daarmee indirect ook in andere kampen en getto's.

Ongeveer 200 000 kinderen zijn vergast in de gaskamers, talloze andere kinderen zijn op andere manieren vermoord, sommige kinderen zijn door Josef Mengele en andere artsen gebruikt voor gruwelijke medische experimenten.

Over de kinderen in Auschwitz is relatief weinig geschreven, schrijft Piotr M.A. Cywiński in zijn monografie over Auschwitz waarvan de titel in het Engels luidt *Auschwitz – a Monograph on the Human*. Elders noteert hij hoe moeilijk het hemzelf valt daarover te schrijven. Er zijn kinderen in Auschwitz geboren die daarna meteen zijn vermoord. Moeders die wisten wat hun te wachten stond stonden op het perron voor de onmenselijke keuze om samen met hun kinderen ten onder te gaan of het kind achter te laten, te veinzen dat het niet van hen was, in de hoop dat het zo zou overleven. Cywiński meent dat hier de grens bereikt wordt van wat gezegd en beschreven kan worden, en in datzelfde hoofdstuk getiteld 'kind' in zijn boek *Epitaph* schrijft hij dat het juist voor gezinnen met kinderen noodzakelijk is Auschwitz te bezoeken.

De Sovjetbevrijders vonden in het gedeelte van het kamp dat 'Canada' werd genoemd 348 820 mannenkostuums, 836 255 kledingstukken van vrouwen, 5525 paar vrouwen-schoenen, 38 000 paar mannenschoenen, 13 964 tapijten, 69 848 borden, grote hoeveelheden tandenborstels, brillen,

kunstgebitten en zeven ton haar. (Het grootste deel van de bezittingen van de slachtoffers was al hergebruikt, verdwenen in de zakken van ss'ers en vervoerd naar Duitsland, waar het genereus aan familieleden van Duitse soldaten was geschonken.)

De confrontatie met het haar, de brillen, de overblijfselen van een mensenleven is voor de bezoekers van het museum dat Auschwitz is geworden moeilijk. Maar weinig roept zoveel emotie op als het speelgoed dat soms met gevaar voor eigen leven in het kamp is gemaakt en dat nu te zien is in Auschwitz. Ik begrijp dat. De moord op kinderen en baby's lijkt een groter taboe dan die op volwassenen mannen en vrouwen.

Alexander Ehrmann uit Hongarije kwam in het voorjaar van 1944 – hij was toen achttien – aan in Auschwitz-Birkenau, het deel van Auschwitz waar het merendeel van de vergassing-
gen plaatsvond. Hij vertelt:

Wij liepen door, en voorbij het prikkeldraad waren bergen afval en takken, dennentakken, dennentakken en afval, brandend, langzaam smeulend. Wij liepen daarlangs, en de bewakers schreeuwden aldoor: '*Lauf! Lauf!*' en ik hoorde een baby huilen. Die baby hilde ergens in de verte en ik kon niet stilstaan en omkijken. We liepen door en het stonk, een afschuwelijke stank. Ik wist dat er dingen in het vuur bewogen, er lagen baby's in het vuur.

Van Pelt en Dwork citeren een ooggetuige van een deportatie van Joodse kinderen in 1942 uit het getto in Łódź in Polen:

De kinderen werden weggehaald, ze werden in de wagen gegooid, letterlijk gegooid. En als de moeder dan bezwaar maakte, dan werd ze óf samen met hen afgevoerd, of doodgeschoten. Of ze rukten het kind uit haar armen en stuur-

den haar weg. En alle kinderen, kleine kinderen, ukkies, vijf jaar, zes jaar, vier jaar, zeven jaar, werden in die kar gegooid, letterlijk gegooid. Hun gehuil steeg ten hemel, maar er kwam geen hulp; er was niemand tot wie ze zich konden wenden, bij wie ze konden pleiten, smeken.

Op 26 januari 1995 hield Auschwitzoverlevende en Nobelprijswinnaar voor de Vrede Elie Wiesel een toespraak in Birkenau:

Hoewel we weten dat God genadig is, smeken we God geen genade te hebben met de mensen die dit oord hebben geschapen. Herinnert u de nachtelijke stoet kinderen, en nog meer kinderen, en nog meer kinderen, zo angstig, zo mooi. Als we slechts naar één van hen konden kijken zou ons hart breken. Maar de harten van de moordenaars zijn niet gebroken.

Tijdens het proces tegen Auschwitzcommandant Rudolf Höss vertelde Auschwitzoverlevende Bertold Epstein dat ss'ers een staaf op een hoogte van 1 meter 20 hadden gehangen waar ze kinderen onderdoor lieten lopen. Elk kind dat de staaf niet met zijn hoofd aanraakte zou worden vergast. Epstein getuigt dat de kinderen intuïtief voelden wat hun te wachten stond als ze die staaf niet zouden aanraken.

De voorzitter van de *Judenrat* in Warschau, Adam Czerniaków, pleegde in juli 1942 zelfmoord toen hij een deportatiebevel voor zijn mensen moest tekenen. De verschillende *Judenräte* (Joodse Raden) in Europa waren door de Duitsers opgerichte organisaties van zogenoemde vooraanstaande Joden die als vertegenwoordigers van de lokale Joodse gemeenschappen dienden op te treden.

In een brief legde Czerniaków uit dat hij een 'doodvonnis

voor kinderen' niet kon tekenen. Het is overigens niet zonder betekenis dat de nazi's belang hechtten aan een Joodse handtekening onder een dergelijk bevel. Het doel van dergelijke raden vanuit nazistisch perspectief was tweeledig: het geruststellen en doen gehoorzamen van de Joden en het medeschuldig maken van de Joden aan hun eigen ondergang.

Een inwoner van het getto van Warschau schreef vervolgens in zijn dagboek: 'Er zijn mensen die hun onsterfelijkheid in één enkel uur verdienen. De voorzitter, Adam Czerniaków, heeft zijn onsterfelijkheid in één ogenblik verworven.'

Zijn zelfmoord kon de vernietiging van het getto niet voorkomen, wel kwamen de inwoners van het getto van Warschau in 1943, toen duidelijk werd dat het zou worden geliquideerd, in opstand. Een uitzonderlijke daad.

Als gezegd: over de kinderen in de kampen is weinig geschreven. Enkele overlevenden lijken de aanwezigheid van de kinderen zelfs verdrongen te hebben, wat begrijpelijk is. Overleven is ook verdringen. Het is daar, in het leven na de misdaad, waar het slachtoffer en de dader elkaar op lugubere wijze nogmaals ontmoeten.

Hoe dan ook, de overlevingskansen van kinderen en baby's waren minimaal en ook in deze bundel komen ze amper ter sprake.

Zij maken de afgrond nog dieper, het onrecht nog ondoordringelijker, zij onderstrepen de uniciteit van die moordplaatsen, de vraag waarom de harten van de moordenaars niet braken is onze vraag, of zou dat moeten zijn.

2) DE GESCHIEDENIS EN DE LIEFDE

Het is verleidelijk om uit de geschiedenis van Auschwitz, uit de geschiedenis van deze genocide, conclusies te trekken

over het wezen van de mens. Ook ik ben weleens bezweken voor die verleiding. Ik denk echter dat zulke ondernemingen onverstandig zijn. Ik ben het eens met socioloog Abram de Swaan dat het onzin is te beweren dat we allemaal massamoordenaars of oorlogsmisdadigers zouden kunnen worden. De meesten van ons zijn dat niet en zullen dat niet worden, maar kennelijk zijn er genoeg mensen die de rol op zich nemen als de omstandigheden wenken.

Er zijn schrijvers (zoals Imre Kertész) die hebben beweerd dat Auschwitz zozeged in de lucht hing, dat de geschiedenis zich langzaam naar Auschwitz toe bewoog. Daar is wat voor te zeggen: Auschwitz was geen donderslag bij heldere hemel, ook deze genocide vond een gespreid bedje, al zijn historici het er niet over eens wie het in elkaar timmerde. Heeft Mattheus 27:25 ('En heel het volk antwoordde: "Zijn bloed kome over ons en over onze kinderen"') de westerse cultuur langzaam vergiftigd, zo langzaam dat niemand het vergiftigingsproces opmerkte? Of was er iets specifiek Duits aan dit hele verhaal, was het antisemitisme daar zoveel giftiger dan elders? Zeker is dat het antisemitisme in Frankrijk aan het eind van de negentiende, begin twintigste eeuw zeer levendig en zeer giftig was, en toch kwam de Holocaust uit Duitsland (en Oostenrijk, en uiteindelijk, 'beetje bij beetje', uit vrijwel alle landen waar de nazi's waren) en niet zozeer uit Frankrijk. Hadden de Joden in de negentiende eeuw meer politieke macht moeten opeisen, in plaats van meer of minder berekenend te geloven in assimilatie? Of hadden ze zich juist te veel afgezonderd? Op al deze vragen zijn geen eenduidige antwoorden te geven. Experts zijn het erover oneens.

Overigens is het eveneens onzeker wanneer Hitler zelf zo'n fanatieke antisemiet is geworden. Dat het antisemitisme diep in de NSDAP, diep in Hitler zat, was duidelijk. Men leze zijn boek *Mein Kampf* (1925). Maar zijn medesoldaten in de

van 1914 tot 1918 durende Eerste Wereldoorlog – hij vocht als Oostenrijker mee met het Duitse leger – herinnerden zich geen antisemitische uitbarstingen. Wel hoopte Hitler dat de Duitse offers in die oorlog een eind zouden maken aan het ‘internationalisme’ in Duitsland, blijkt uit een brief die hij in februari 1915 schreef. Zijn weerzin jegens internationalisme kwam voort uit zijn overtuiging dat Duitsland een unieke rol te vervullen had in Europa, in de wereld, oftewel Duitsland eerst en sommige landen en volkeren helemaal nooit.

Dat Duitsland de Eerste Wereldoorlog uiteindelijk verloor, nota bene toen het in het oosten aan de winnende hand was, was voor velen onverdraaglijk, ook voor Hitler. In latere speeches heeft Hitler vaker aangegeven namens de gedode Duitse soldaten uit de Eerste Wereldoorlog te spreken. Die ongelooflijke slachtpartijen, die bijvoorbeeld ook van de Franse schrijver Louis-Ferdinand Céline een fanatiek antisemiet maakten, waren cruciaal voor Hitler en velen van zijn aanhangers. En zonder die dode Duitse soldaten had Hitler zich vermoedelijk niet kunnen ontwikkelen tot de valse messias die zijn volk gaf wat een te groot gedeelte van dat volk graag wilde ontvangen: revanche, nieuw geweld, een interne én externe vijand die aan alle ellende schuldig was: het wereldjodendom.

Wanneer de nazi's precies besloten tot vernietiging van de Europese Joden is ook moeilijk vast te stellen, al wordt de beruchte Wannseeconferentie van 20 januari 1942 als een scharnierpunt aangemerkt. De feitelijke vernietiging echter begon al eerder, op die 20ste januari werd aan de Wannsee vooral gesproken over de technische en procedurele uitdagingen van de vernietiging.

Langer dan negentig minuten duurde de bijeenkomst niet. Overeengekomen werd dat de verantwoordelijkheid voor het

‘Joodse vraagstuk’ volledig in handen kwam van de *Reichsführer-ss* (oftewel Heinrich Himmler) en de Duitse politie. Van Pelt en Dwork schrijven: ‘Er was geen plaats voor Joden in het Duitse utopia dat hij [Himmler] had willen creëren, maar dat utopia kon hij niet zonder Joden bouwen. Deze eisen, die elkaar leken uit te sluiten, zijn opgelost bij de Wannseeconferentie.’ Namelijk zo: Joden die konden werken kwamen in aanmerking voor ‘vernietiging door arbeid’, anderen zouden direct worden vernietigd.

Dat uitgangspunt vormt nog geen blauwdruk voor de industriële vernietiging zoals die in Auschwitz plaatsvond. Wel was er sprake van twee mechanismen die de gedachten in die richting duwden.

Want hoe desastreuzer de oorlog voor Duitsland verliep, hoe fanatieker de nazi’s zich op de vernietiging van de Europese Joden stortten. Het verwijderen van de Europese Joden door middel van gedwongen migratie leek lang een mogelijkheid, maar was op den duur niet meer haalbaar. Er was even gespeeld met de gedachte alle Joden uit Europa naar Madagaskar te verbannen. Het Madagaskarplan viel af omdat de Britten in oorlogstijd geen grootscheepse Duitse operaties in hun wateren duldden. Ook het dumpen van Joden in de Sovjet-Unie, waaraan Himmler aanvankelijk de voorkeur gaf, bleek onmogelijk, toen het Rode Leger hardnekkiger standhield dan de Duitsers hadden verwacht.

Daarnaast zagen de hoge nazi’s elkaar dikwijls als opposanten die allemaal bij Hitler in de gunst wilden vallen, vanwege macht, invloed en soms ook rijkdom. Himmler in het bijzonder dacht bij de Führer in het gevlug te kunnen komen door zich nog fanatieker en extremer op te stellen inzake het Joodse vraagstuk dan zijn concurrenten. Fanatieker en extremer dan totale vernietiging ging niet.